

УДК 378.046-021.68:141.45](477.84)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.13>

Микола МОСКАЛЮК

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027
(moskalyuk.mykola@gmail.com)

Mykola MOSKALYUK

Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of History of Ukraine, Archaeology, and Special Branches of Historical Sciences, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 48027 Ternopil, Kryvonosa, St., 2, Ukraine, 46027
(moskalyuk.mykola@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4122-5834>

**АТЕЇСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ У ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ УДОСКОНАЛЕННЯ
ВЧИТЕЛІВ (ПОЧАТОК 1960 Р. – СЕРЕДИНА 1980-Х Р.)**

Анотація. *Мета дослідження:* аналіз і висвітлення процесу атеїстичного виховання в Тернопільському інституті удосконалення вчителів у період з початку 1960-х – до середини 1980-х рр. Дослідження скероване на вивчення основних методів, засобів і форм атеїстичної пропаганди, що застосовувалися в інституті, а також їх впливу на формування світогляду педагогічних кадрів і суспільну свідомість в умовах державної політики СРСР, спрямованої на поширення атеїзму та зниження впливу релігійних інститутів на освітню систему. **Методологія дослідження.** Використано комплекс методів наукового аналізу, що дозволяють здійснити всебічний і систематичний розгляд процесу атеїстичного виховання в Тернопільському інституті удосконалення вчителів. Зокрема, порівняльно-історичний метод для аналізу зміни підходів до атеїстичного виховання на різних етапах його впровадження, від початку 1960-х – до середини 1980-х рр. Системний підхід для комплексного розгляду впливу Інституту на формування атеїстичних переконань серед педагогів, з огляду на соціально-політичні та культурні обставини. Аналіз документальних джерел – використання архівних матеріалів, наказів, програм та звітів Тернопільського інституту удосконалення вчителів, що стосуються організації атеїстичного виховання. Метод контент-аналізу для вивчення змісту навчальних програм, підручників, методичних посібників та іншої літератури, що використовувалася для атеїстичного виховання. Використання цих методів дозволяє отримати цілісне уявлення про атеїстичне виховання у Тернопільському інституті удосконалення вчителів, враховуючи контекст тогочасної ідеологічної ситуації в СРСР. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що вперше в історіографії досліджується атеїстичне виховання в рамках діяльності Тернопільського інституту удосконалення вчителів у період з 1960-х – до середини 1980-х рр. **Висновки.** Атеїстичне виховання у Тернопільському інституті удосконалення вчителів у період з початку 1960-х – до середини 1980-х рр. стало невід’ємною частиною навчального процесу, скерованого на формування у вчителів радянського світогляду, де атеїзм відіграв ключову роль. Цей процес був частиною ширшої політики радянської держави, метою якої було викорінення релігійних переконань та зміцнення атеїстичних поглядів серед населення через освітні установи. Атеїстичне виховання в інституті мало регіональні особливості, пов’язані з традиційно високим рівнем релігійності населення Західної України, зокрема Тернопільщини. У зв’язку з цим, в регіоні було необхідно застосовувати особливі методи боротьби з релігійним впливом, зокрема через роботу з місцевими педагогами, які часто самі були виховані в релігійних традиціях. Хоча атеїстична пропаганда мала певний вплив на формування світогляду вчителів, релігійні переконання продовжували зберігатися, особливо серед населення сільських регіонів. Це свідчило про те, що релігійні традиції виявилися глибоко вкоріненими та не могли бути легко викорінені навіть через інтенсивну державну пропаганду.

Ключові слова: Тернопільський інститут удосконалення кваліфікації вчителів, методисти, курси підвищення кваліфікації вчителів, ідеологія, атеїстичне виховання, Тернопільська область.

ATHEIST EDUCATION IN TERNOPIL TEACHER IMPROVEMENT INSTITUTE (EARLY 1960S – MID-1980S)

Abstract. The purpose of the study: analysis and coverage of the process of atheistic education in the Ternopil Teacher Training Institute in the period from the early 1960s to the mid-1980s. The study is directed to the study of the main methods, means and forms of atheistic propaganda used in the institute, as well as their influence on the formation of the worldview of pedagogical personnel and public consciousness in the conditions of the USSR state policy aimed at spreading atheism and reducing the influence of religious institutions on the educational system. **Research methodology.** A set of methods of scientific analysis was used, which allow to carry out a comprehensive and systematic examination of the process of atheistic education in the Ternopil Institute for the Improvement of Teachers. In particular, a comparative-historical method for analyzing changes in approaches to atheistic education at various stages of its implementation, from the early 1960s to the mid-1980s. A systematic approach for a comprehensive review of the Institute's influence on the formation of atheistic beliefs among teachers, taking into account the social – political and cultural circumstances. Analysis of documentary sources – the use of archival materials, orders, programs and reports of the Ternopil Institute for the Improvement of Teachers, related to the organization of atheist education. The method of content analysis for studying the content of educational programs, textbooks, methodical guides and other literature used for atheist education. The use of these methods makes it possible to obtain a holistic view of atheistic education in the Ternopil Teacher Training Institute, taking into account the context of the ideological situation in the USSR at the time. **The scientific novelty of the study** is that, for the first time in historiography, atheistic education is investigated within the framework of the activities of the Ternopil Institute for Teacher Improvement in the period from the 1960s to the mid-1980s.

Conclusions. Atheist education at the Ternopil Teacher Training Institute in the period from the early 1960s to the mid-1980s became an integral part of the educational process aimed at forming the Soviet worldview in teachers, where atheism played a key role. This process was part of a wider policy of the Soviet state, the aim of which was to eradicate religious beliefs and strengthen atheistic views among the population through educational institutions. Atheist education at the institute had regional features associated with the traditionally high level of religiosity of the population of Western Ukraine, in particular the Ternopil Region. In this regard, it was necessary to apply special methods of combating religious influence in the region, in particular through work with local teachers, who were often themselves brought up in religious traditions. Although atheist propaganda had a certain influence on the formation of the worldview of teachers, religious beliefs continued to persist, especially among the population of rural regions. This indicated that religious traditions were deeply rooted and could not be easily eradicated even by intensive state propaganda.

Key words: Ternopil Institute of Teacher Qualification, methodologists, teacher training courses, ideology, atheist education, Ternopil region.

Постановка проблеми. Атеїстичне виховання в СРСР було важливою складовою державної ідеології, яка прагнула повністю викоринити релігійні вірування та замінити їх атеїстичним світоглядом. Освітні установи, зокрема інститути підвищення кваліфікації вчителів, стали ключовими осередками реалізації цієї політики. Проблема дослідження полягає в тому, що, незважаючи на значний обсяг робіт, присвячених атеїстичній пропаганді в СРСР, діяльність конкретних регіональних установ, таких, як Тернопільський інститут удосконалення вчителів (далі – ТІУКВ), залишається недостатньо вивченою.

Особливо актуальним є дослідження атеїстичного виховання в західних регіонах України, де релігія традиційно мала сильні позиції, і де впровадження атеїстичної політики зустрічало активний спротив з боку населення. ТІУКВ, як один з головних центрів перепідготовки педагогів у регіоні, відігравав значну роль у цьому процесі. Постає питання, як саме атеїстичне виховання було організоване в умовах глибоких релігійних традицій регіону, які методи використовувалися для формування атеїстичних поглядів у педагогів, і наскільки успішною була ця політика.

Мета дослідження: аналіз і висвітлення процесу атеїстичного виховання в Тернопільському інституті удосконалення вчителів у період з початку 1960-х – до середини 1980-х рр. Дослідження скероване на вивчення основних методів, засобів і форм атеїстичної пропаганди, що застосовувалися в інституті, а також їх впливу на формування світогляду педагогічних кадрів і суспільну свідомість в умовах державної політики СРСР, спрямованої на поширення атеїзму та зниження впливу релігійних інститутів на освітню систему.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження атеїстичного виховання у СРСР та його впливу на освітні установи за останні десятиліття набули значної уваги серед науковців. Основні напрямки досліджень охоплюють питання формування радянської ідеології, методів атеїстичної пропаганди та її впливу на суспільство, включаючи систему освіти. Проте, більшість праць зосереджуються на загальних процесах атеїстичного виховання у масштабах всієї країни або окремих республік, тоді як регіональні аспекти цієї політики залишаються менш дослідженими.

Незважаючи на наявні дослідження, діяльність таких установ, як ТІУКВ, залишається фактично поза увагою науковців. Відсутність системного аналізу методів і результатів атеїстичного виховання серед педагогів у цьому регіоні створює наукову прогалину, яку намагається заповнити дане дослідження. Важливо також зазначити, що доступ до архівних матеріалів і документів інституту є важливим джерелом для більш глибокого розуміння цього питання. О. Левенець досліджував формування атеїстичного світогляду учнів сільських шкіл Волинської області [1]. Тенденції ефективності в регіональному розрізі та наступ на повсякденний устрій життя українського суспільства [2], релігійне виховання як історико-педагогічний феномен [3], ґрунтовно описано загальні тенденції антирелігійної пропаганди, що дозволяє зрозуміти ключові особливості цього напрямку роботи до створення «соціалістичної людини». Відзначимо статтю Н. Шліхти, у якій описано різноманітність використання форм і методів атеїстичної пропаганди в УРСР, наведено низку історично задокументованих фактів та прикладів [4]. Певну добірку статей подано М. Мартинів, про загальну історію функціонування ТІУКВ, в яких на основі архівних даних досліджено особливість кадрового складу методистів, ідеологічну складову їх діяльності партійну приналежність [5, с. 167–170; 6, с. 63–70; 7, с. 183–188]. Таким чином, аналіз останніх досліджень свідчить про те, що атеїстичне виховання в СРСР та його вплив на освіту загалом були предметом багатьох наукових праць, специфіка діяльності регіональних освітніх установ, таких як ТІУКВ, досі залишається недостатньо вивченою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Антирелігійне, а згодом атеїстичне та науково-атеїстичне виховання займало центральне місце в ідеології радянської системи освіти. Архівні документи з історії ТІУКВ свідчать про те, що цей заклад відіграв важливу роль у поширенні атеїстичної пропаганди серед педагогів Тернопільщини. Інститут виконував важливу функцію у формуванні педагогічних кадрів, здатних не лише навчати, але й активно пропагувати атеїстичні ідеї в школах та інших освітніх установах. У період з початку 1960-х – до середини 1980-х рр. в інституті відбулися значні зміни, пов'язані з реалізацією антирелігійної політики СРСР.

Аналіз архівних джерел свідчить про те, що керівництво інституту систематично отримувало вказівки від партійних органів щодо організації ідеологічної роботи, що включало обов'язкове атеїстичне виховання. Ідеологічні установки партії та уряду визначали загальні напрямки роботи інституту, скеровані на виховання «соціалістичної людини», позбавленої релігійних переконань. Проводячи антирелігійну пропаганду серед учнів, педагоги керувалися постановою ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. «Про помилки в проведеній науково-атеїстичної пропаганди серед населення», в якій підкреслювалося, що «боротьба проти релігійних

постулатів тепер повинна розглядатися як ідеологічна боротьба наукового матеріалістичного світогляду проти антинаукового релігійного світогляду» [8, арк. 1–5].

Релігія трактувалася як така, що не підлягала науковому обґрунтуванню, паразитує на людській необхідності. Проте визначення «антирелігійне виховання» радянська наука так і не дала. Хоча розуміла критику усього релігійного в усіх його проявах. Пізніше «атеїстичне виховання» базувалося на непримиренному ставленні до релігійно-ідеалістичного світогляду, а в 1970-х рр. в термін «науково-атеїстичному вихованні» вкладали формування науково-матеріалістичного світогляду [10, с. 281].

У наукових доповідях підкреслювалося, що науково-атеїстична пропаганда не повинна обмежуватися виключно питаннями походження та історії релігійних вірувань. Необхідно також активно популяризувати матеріали, пов'язані з будовою Всесвіту, походженням життя і людини на Землі, а також досягненнями в галузі природничих наук. Зокрема, на уроках ботаніки учні мали засвоїти, що матерія існує об'єктивно, незалежно від свідомості людини чи будь-якого «божественного» початку. Матерія є вічною, безкінечною та перебуває в постійному закономірному русі й розвитку, властивому всім об'єктам і явищам у світі. Завдяки науковим відкриттям, зокрема винайденню мікроскопа, стало можливим пояснення хибності багатьох ідеалістичних уявлень, які поширювалися до цього. Наприклад, серед таких уявлень були концепції про «душу» в рослинах, її передачу між поколіннями, наділення рослин почуттями, а також ідея, що хвороби є «карою божою». В рамках наукового підходу ці погляди були спростовані завдяки встановленню матеріальних основ життєвих процесів і законів природи [8, арк. 1–5].

Необхідно зазначити, що в УРСР спостерігався найвищий рівень релігійності серед населення. Н. Шліхта акцентував увагу на тому, що особливе значення антирелігійна робота мала в Тернопільській області, зокрема внаслідок діяльності Почаївської Лаври. Згідно з його даними, у 1961 р. було підготовлено 350 лекторів-атеїстів, а також організовано 698 виставок і куточків атеїзму в бібліотеках. Ці заходи мали на меті обмежити вплив релігії на суспільство і сприяти поширенню атеїстичних ідей серед населення [4, с. 80–83].

Підтвердженням значної уваги до атеїстичного виховання як складової комуністичного виховання стала доповідь методиста ТІУКВ Д. Маціпури, який завідувача кабінетом хімії. У 1975 р. ТІУКВ підготував методичну програму для вчителів під назвою «Почаївська Лавра – вогнище реакції і мракобісся», що налічувала 20 аркушів і містила цитати з творів тогочасних класиків, таких як К. Маркс і Ф. Енгельс, з посиланнями на програми та постанови Комуністичної партії. У програмі також використовувалися експонати Почаївського музею атеїзму. Метою даних заходів було пробудження населення Тернопільщини від «релігійного сну» шляхом надання історичних фактів та наукових доведень. Зокрема, вважалося, що російські монархи усвідомлювали важливу роль монастиря, розташованого поблизу кордону Австро-Угорщини, як опорного пункту православної церкви в боротьбі з католицизмом та унією. Відомо, що у 1859 р. Почаївську Лавру відвідав цар Олександр II, який подарував іконостас вартістю 50 тисяч карбованців, а в 1869 році пожертвував ще 15 тис. карбованців. Лавра отримувала значні пожертвування також від інших вельмож і багатіїв, зокрема графині Орлової-Чесменської, яка подарувала гробницю зі срібла, вагою 3,5 пуди для мощів святого Іова, а купець Верховцев – золоту ризу, прикрашену 201 коштовним камінням [11, арк. 16–20].

У доповіді зазначалося, що до Почаївського монастиря було приписано кілька сіл, зокрема Старий Почаїв, Варля, Кімната, Граби, Олендри та Гуменці. Експлуатація селян-кріпаків у маєтках монастиря була такою жорстокою, як і в феодалів. Слід підкреслити, що Почаївська лавра протягом свого існування залишалася центром мракобісся і темряви, вірно служачи реакціонерам усіх мастей. Упродовж майже 110 років у лаврі активно діяли уніати,

представлені орденом василіан. Вона також підтримувала профашистський уряд панської Польщі, співпрацювала з білогвардійцями, петлюрівцями, німецько-фашистськими окупантами та українськими буржуазними націоналістами. Ця історична спадщина свідчить про тривалі традиції реакційної діяльності лаври, яка використовувала релігійні інституції для підтримки феодального устрою та пригноблення селянського населення. Радянська влада наголошувала на тому, що Почаївський монастир слугував не лише релігійним, але й політичним інтересам, що підкреслює його роль у підтримці соціальної нерівності та загального мракобісся. У рамках атеїстичної пропаганди підкреслювалася необхідність розкриття цієї історії, щоб зняти завісу забобонів і сприяти формуванню свідомого, матеріалістичного світогляду серед населення [11, арк. 16–25].

Наводимо уривок з проповіді, виголошеної перед віруючими почаївськими чорносотенцями в період першої російської революції: «Браття! Не слухайте божевільних і підлабузників, які переконують вас, що можна встановити на землі такі порядки, коли не буде бідних. Бог наказав шанувати царя, а вони підбурюють народ проти царя; Бог наказав коритися духовним вчителям, а вони висміюють і ганьблять священний сан. Кожну друковану книгу або листок, які отримаєте від незнайомої людини, насамперед покажіть священникові і запитуйте, чи добре, чи згубне в ній написане».

Ця проповідь ілюструвала не лише ставлення чорносотенців до революційних змін, але й їхню активну роль у підтримці монархічного устрою та традиційних цінностей. Вони закликали віруючих до консерватизму, вказуючи на важливість вірності царю та церкві, як на основі стабільності суспільства. Підкреслюючи небезпеку ідей, які могли загрожувати цим устоям, чорносотенці намагалися зберегти панівний статус-кво, налаштовуючи громаду проти реформаторських і революційних настроїв [11, арк. 23]. На нашу думку, проповідь також свідчила про страх еліт перед можливими соціальними зрушеннями. Через підтримку Церкви та традиційних авторитетів вони намагалися контролювати свідомість населення, зокрема, через заклики до обережності в питаннях, пов'язаних з новими ідеями, які могли підірвати релігійні та соціальні основи їхнього життя. Цей аспект свідчив про глибокий зв'язок між релігією та політичною реакцією в умовах соціальних криз. Факти, наведені у документі, мали сформувати уявлення про релігійний центр як інструмент впливу на населення, який діяв не в інтересах конкретної влади, що змінювалася в різні історичні періоди, а в своїх власних інтересах.

Також метою було проілюструвати аморальність настоятелів монастиря. У відкритому листі на ім'я настоятеля лаври архімандрита Севастьяна (С. Пилипчука) колишній послушник Лаври Й. Байдук висловлював свою думку про це. Подаємо уривок з цього листа. «Думаєте, я забув про ті численні п'яні оргії, де мені доводилося з ніг збиватися, обслуговуючи вас і ваших ненаситних гостей? Не забув. І якщо ще хтось вірить у вашу чесність, доброзичливість та ваші непогрішні дії як святого отця, то я скажу таким людям: не вірте! Коли цього було замало, ви разом зі своїм шофером «Волги» В. Дударем, якого щедро обдаровуєте людськими грішми, аби він мовчав, їздили до коханок у міста Кременець, Дубно, Луцьк, Львів та інші. І все це ви називаєте святими діяннями?» [11, арк. 29]. Цей уривок свідчив про серйозні порушення моральних норм і стандартів, які мали місце серед вищого духовенства монастиря. Висловлені звинувачення підкреслювали не лише особистісну аморальність окремих представників церковної ієрархії, а й загальну тенденцію до зловживання своїм становищем, що суперечило етичним засадам, покладеним в основу релігійних вірувань. Тому в цьому контексті важливо досліджувати, як ці явища впливали на сприйняття Церкви населенням і загальний стан релігійного життя в регіоні.

Часто ініціатори антирелігійної пропаганди, щоб підсилити розвінчування Церкви та релігії, відносячи їх до чогось відсталого і пережитого, цитували «прозрівших» її служителів. Так,

у листі колишнього диякона Скитецького монастиря С. Самчука, який відмовився від духовного сану, йдшоя: «Я хоч і пізно, але пересвідчився нарешті у брехливості релігійних догм. Віра в Бога остаточно підірвана в мені вищим духовенством лаври. Вимагаючи від прочан смиренності у пості і розвагах, «святі» отці проводять життя в обжерливості і розпусті. Обдурюючи довірливих людей, вони набивають кишені грішми, за які будують коханкам особняки» [11, арк. 29]. Цей уривок підкреслював глибоке розчарування в релігійних інституціях, зокрема в їхніх представниках, які, за словами автора, зловживали своїм становищем. Зокрема, йшлося про дисонанс між релігійними настановами, які пропагували смиренність і добродійність, та реальним життям духовенства, яке жило в розкоші і моральній розпусті. Такі свідчення слугували аргументом для критики релігійних догм і сприймалися як інструмент для підтвердження антирелігійних настроїв у суспільстві, демонстрували необхідність переосмислення ролі Церкви в соціальному контексті.

Це мало викликати довіру в населення, однак, як зазначав Н. Шліхта, тодішні ідеологи пропаганди підкреслювали, що «...досить легко критикувати священників – набагато важче боротися з релігійною ідеологією» [4, с. 84]. Ця думка відображає складність та глибину релігійного впливу на свідомість людей, адже релігійні вірування часто коренилися у культурних та соціальних традиціях. Ідеологи пропаганди усвідомлювали, що критика окремих представників духовенства може бути недостатньою для суттєвого зрушення в суспільній свідомості. Вони визнавали, що релігійна ідеологія формувала цінності і світогляд, які були стійкими і чинили опір зовнішнім впливам. Тобто, для ефективної боротьби з релігійними віруваннями та зміни суспільного сприйняття необхідно було не лише розкривати корупцію окремих священнослужителів, а й пропонувати альтернативні світоглядні концепції, здатні замінити релігійні уявлення на більш раціональні та наукові. Це вимагало комплексного підходу, який включав би просвітницьку роботу, наукові дослідження та створення нових культурних наративів, здатних знизити вплив релігійної ідеології на населення.

Проектуючи загальні тенденції атеїстичної пропаганди в ТІУКВ, як одного з ідеологічних і агітаційних центрів, можемо констатувати, що працівники виконували свої обов'язки на високому професійному рівні. Однак їхнє ідеологічне бачення залишалось складним для дослідження через відсутність доступної інформації. Відповідно до наявних даних, у зазначений період, значна частка працівників ТІУКВ були безпартійними. Свою приналежність до партії вони проявляли, відвідуючи партійні школи, що свідчило про намагання формувати та зміцнювати ідеологічну позицію серед працівників. Ця ситуація могла вплинути на їхню участь в атеїстичній пропаганді, оскільки не всі працівники мали чітке розуміння або підтримку офіційних комуністичних ідей [6, с. 184].

Особовий листок методиста початкових класів Р. Яцика містив інформацію про те, що він успішно захистив магістерську працю на тему: «Як можна запобігти тому, щоб молодь, у випадку втрати віри в релігійні догми, не зазнала одночасно розчарувань у своїх моральних принципах» [5, с. 169]. Ця тема вказувала на важливість дослідження взаємозв'язку між релігійною вірою та моральними цінностями у молодіжному середовищі. Втрата віри в традиційні релігійні догми може призводити до кризи ідентичності та етичних переконань у молоді, що є актуальним питанням для освітньої системи. Таким чином, магістерська праця Р. Яцика не лише відображала особистий професійний інтерес, а й вказувала на необхідність розробки стратегій, які допомогли б молодим людям зберігати моральні орієнтири в умовах соціальних змін та релігійної кризи. Цей підхід може сприяти формуванню стійкої моральної позиції у молоді, що є важливим аспектом соціалізації та виховання. Тобто, відбувалася адаптація до існуючого ідеологічного впливу і особистісні вияви незадоволення комуністичним ладом, залишалися прихованими.

У звіті про стан методичної роботи в області, що стосувалося вдосконалення ідейно-політичного виховання у 1973–1974 н. р., зазначалося, що в освітніх установах Тернопільської області було 829 учителів історії та суспільствознавства. Серед них більше 300 осіб були членами Комуністичної партії. З огляду на кваліфікацію, 697 педагогів мали вищу освіту, 99 – незакінчену вищу, а 33 – середню спеціальну освіту. Це свідчило про значний потенціал педагогічного складу в контексті ідейно-політичного виховання молоді [9, арк. 1]. Тобто більшу половину вчителів історії не були партійними, а отже можемо припустити, що не поділяли існуючих поглядів. Дослідження цього аспекту є важливим для розуміння механізмів функціонування атеїстичної пропаганди та її впливу на суспільство, оскільки розкриває неоднозначність позицій окремих працівників та їхню роль у поширенні атеїстичних ідей в умовах політичного тиску.

Слід зазначити, що діяльність педагогічних працівників інституту характеризувалася багатовекторним підходом, в рамках якого важливу роль відігравало атеїстичне виховання. Особливий акцент у цьому контексті робився на природничих дисциплінах. Лекція на тему «Атеїстичне виховання на прикладі первісно-общинного ладу» стала однією з найпоширеніших і типових на курсах підвищення кваліфікації вчителів. Учителів зобов'язували інтегрувати цю лекцію в свої власні заняття, що підкреслює значення атеїстичного виховання в освітньому процесі того періоду [8, арк. 20]. Учні становили ту вікову групу населення, на яку здійснювався найбільший вплив з метою формування нових ідей і цінностей. Основною метою цього процесу було перевиховання релігійних батьків через впровадження атеїстичних поглядів у свідомість молоді. Цей підхід свідчив про спроби радянської системи сформувати нову соціокультурну реальність, у якій школярі виступатимуть як агенти змін, здатні впливати на традиційні уявлення своїх батьків.

Як зазначали науковці, учителі історії відігравали значну роль в атеїстичному вихованні. Вони часто обирали для атеїстичної пропаганди теми, пов'язані з поваленням Російської імперії у 1917 р. Учителі аргументували тим, що цар і його оточення були глибоко релігійними, що підтверджувалося гімном «Боже, царя храни». Таким чином, у свідомості школярів формувалося уявлення про божественну природу влади царя, яка врешті-решт припинила своє існування. Водночас підкреслювалося, що радянська влада була встановлена без божественного умислу, що сприяло формуванню атеїстичного світогляду серед учнів [5, с. 59].

Безумовно, вчителі, готуючись до уроків, використовували наявний навчальний матеріал, проте часто зверталися до ресурсів бібліотеки ТІУКВ та лекційних матеріалів, підготовлених методистами. Наприклад, учитель Тернопільської школи № 16 Ю. Кисіль підготував ґрунтовну доповідь на тему «Атеїстичне виховання на прикладі первісно-общинного ладу». Він акцентував увагу на особливостях психологічного розвитку учнів 5-го кл. та підкреслював важливість використання ілюстративного матеріалу. Педагог зазначав, що «Ми живемо на тому місці, де колись було дно моря. Відомо, що корали – це морські безхребетні тварини. Залишки таких коралів були виявлені в нашій області на дні кар'єру біля Великого Глибочка під час туристичного походу. Подібні корали можна знайти по всій області. Тваринний світ змінювався відповідно до природних умов. Кожна тварина адаптується до життя». Він залучав учнів до обговорення, запитуючи: «Ви, діти, бачили, якого кольору заєць влітку?» На відповідь учня, що «влітку заєць сірого кольору», Кисіль продовжував: «А взимку, якого кольору заєць?» Коли учень відповів, що «зимою заєць білуватого кольору», учитель спитав: «А чому заєць став білим?» На відповідь про те, що «щоб його важко було знайти хижакам», Кисіль підкреслив: «Таким чином, заєць адаптується до зовнішнього середовища. Так само і людина в первісні часи адаптувалася до світу природи й еволюціонувала». Цей підхід до навчання демонстрував інтеграцію природничих наук

та атеїстичного виховання, а також заохочував учнів до активної участі в навчальному процесі [8, арк. 22–27].

Директор ТІУКВ А. Надал інформував обласний відділ народної освіти щодо стану ідейно-політичного виховання в освітніх установах, зазначаючи прізвиська освітян та навчальні заклади, які успішно реалізували цей напрямок роботи. Зокрема, учитель біології Тереховлянської середньої школи № 1 В. Буртник дотримувався системного підходу до формування атеїстичних понять у своїх учнів. Він розробив окремий план атеїстичного виховання на уроках, який передбачав формування діалектико-матеріалістичного світогляду учнів відповідно до кожної теми та підтеми, активно використовуючи не лише технічні засоби навчання, але й додаткову науково-популярну літературу. Так, при вивченні теми «Виникнення життя на Землі» він наводив яскраві приклади боротьби науки з релігійними твердженнями про створення світу. Він детально зупинявся на роботах італійського мислителя Дж. Бруно. Для ілюстрації жорстокості релігійних інститутів, педагог ознайомлював учнів з уривками з книги К. Беркової «Герої і мученики науки», у якій обговорювалося переслідування Дж. Бруно. Атеїстичному вихованню на уроках біології також приділяли значну увагу вчителі Козівської середньої школи № 1 Н. Носенко, Гусятинської середньої школи М. Вацлавів, Рудківської середньої школи Борщівського району Г. Гуменюк та інші. Цей підхід свідчить про зусилля педагогів у формуванні атеїстичних поглядів у молодого покоління через активне використання наукових знань та критичне осмислення релігійних догматів [10, арк. 10–11].

У контексті радянської освітньої системи, учитель біології Романівської восьмирічної школи В.-Бортківського району, С. Ульницький, підготував доповідь на тему «Науково-атеїстичне виховання учнів у викладанні ботаніки». Важливість цієї теми підтверджувалося також методичною розробкою, надісланою Ланівецькою восьмирічною школою до ТІУКВ, яка носить назву «З досвіду атеїстичного виховання в процесі краєзнавчої роботи». У рамках краєзнавчого гуртка за 1958–1959 н.р. учні прочитали та обговорили 25 статей, зокрема «Чому я порвав з релігією?» П. Луриського, «Святий Нукало та інші» Т. Максименка, а також публікації, що стосуються релігійних свят та забобонів. Дослідження цих текстів слугувало основою для критичного аналізу релігійних уявлень і практик, які існували в суспільстві. У процесі краєзнавчої роботи учні записували народні приказки, що містили релігійний зміст, такі як: «Без бога ясніше дорога» та «Нема нікому в світі так добре, як котові і попові – обидва лежать, а дурно хліб їдять». Ці вислови використовувалися як предмет для дискусій, що підкреслювало критичний підхід до традиційних вірувань. Особливу увагу атеїстичному вихованню приділяли під час краєзнавчо-туристських походів. Під час бесід біля вогнища учні мали можливість відкрито обговорювати свої забобони і вірування, що сприяло формуванню довіри між учнями та керівниками гуртка. Наприклад, один із учнів ділився своїми уявленнями про падаючі зірки, які він пов'язував з душею померлої людини. Цей особистий досвід свідчить про еволюцію його світогляду: від невірного релігійного уявлення до розуміння наукового пояснення метеорів [8, арк. 50–69]. Науково-атеїстичне виховання, яке впроваджувалося в українських школах, стало важливим елементом формування критичного мислення учнів. Це виховання включало використання наукових методів, обговорення літератури та народної мудрості, а також практичну діяльність у формі краєзнавчих походів. Таким чином, учні мали змогу переходити від релігійних забобонів – до наукового розуміння навколишнього світу, що підкреслювало важливість освітньої системи в формуванні світогляду нового покоління.

****Вплив релігії на формування світогляду через міжпоколінну передачу****

У контексті атеїстичного виховання важливо звернути увагу на механізми, через які релігія передається від старших до молодших поколінь. Як зазначено в одній з атеїстичних лекцій, релігійні вірування та забобони «передаються від старших у сім'ї молодшим, від одного

покоління до другого». Цей процес є суттєвим аспектом формування світогляду, оскільки він закріплює певні переконання та цінності в свідомості підростаючого покоління.

У родинному середовищі старші члени сім'ї впливали на молодше покоління, навчаючи їх релігійним звичаям, обрядам і забобонам. Ця соціалізація формувала основи релігійного світогляду, який, в свою чергу, був частиною культурної ідентичності. Старше покоління часто демонструвало нематеріалістичний підхід до пояснення світу, що призводило до формування у дітей уявлень про надприродні сили. Атеїстичні лекції, підкреслювали важливість критичного аналізу цих процесів. Розуміння механізмів, через які релігійні вірування закріплювалися у свідомості учнів, була важливим для розвитку атеїстичного виховання, сформувати у підростаючого покоління матеріалістичний та науковий підхід до пояснення навколишньої реальності [8, арк. 20]. Релігія функціонувала як соціальний інститут, який підтримував передачу традиційних цінностей та забобонів через покоління. Важливою метою атеїстичного виховання було розкриття цих процесів і сприяння формуванню у молоді критичного мислення, що дозволяло оцінювати релігійні уявлення з позиції науки та матеріалізму. Це сприяло розвитку свідомого і раціонального світогляду, що базувався на фактах і доказах, а не на релігійних догмах.

Завданням школи та позашкільних установ у радянський період було забезпечити якісне комуністичне виховання, яке включало в себе атеїстичні елементи. Одним із важливих аспектів цього процесу було усвідомлення ролі релігійного виховання в сімейному середовищі, що підтверджував В. Сергієнко. На його думку, основною причиною поширення релігійності серед молоді було саме релігійне виховання в родині [2, с. 135–136]. Дійсно, у родинному середовищі старші покоління передавали молодшому поколінню свої релігійні переконання та практики, що формувало основу їхнього світогляду. Сім'я виступала соціалізаційним інститутом, у якому діти отримували основи релігійних уявлень, закріплювані упродовж життя.

В умовах радянської системи, яка активно пропагувала атеїстичні цінності, школи і позашкільні установи намагалися протидіяти релігійним уявленням, що формуються в сім'ях. Важливим завданням комуністичного виховання стало розвиток у молоді критичного мислення, наукового підходу до світу та заперечення релігійних забобонів. Для досягнення цих цілей використовувалися різноманітні методи, зокрема: проведення лекцій, бесід, обговорень, а також впровадження атеїстичних ідей у навчальні програми. Це дозволяло формувати у молоді уявлення про матеріалістичний світогляд і заперечувати релігійні догми. Атеїстичне виховання, яке здійснювалося в школах та позашкільних закладах, прагнуло протистояти цій традиційній передачі релігійних цінностей. Залучення дітей до наукових знань та критичного мислення є важливими елементами комуністичного виховання, що сприяє формуванню нового матеріалістичного світогляду, здатного замінити релігійні уявлення, закріплені у сімейному вихованні.

Висновки. Атеїстичне виховання в ТІУКВ було структурованим і систематичним процесом, який реалізовувався через навчальні програми, лекції та семінари. Ця діяльність була націлена на формування у вчителів матеріалістичного світогляду, сприйняття науки як основи знань і заперечення релігійних догм. Інститут відігравав ключову роль у підготовці кадрів для шкіл, які мали за завдання не лише навчати предметам, а й здійснювати атеїстичне виховання учнів. Учителі, що проходили підвищення кваліфікації, отримували знання про основи атеїзму, наукові методи дослідження та критичне мислення, що дозволяло їм ефективно впроваджувати ці ідеї у навчальний процес.

Хоча атеїстичне виховання досягло певних успіхів, його ефективність залежала від багатьох факторів, включаючи соціально-економічні умови, культурні традиції та індивідуальні особливості учнів. Важливим завданням було знайти баланс між атеїстичними ідеями

та культурними особливостями, що іноді ставило викладачів у складні ситуації. Атеїстичне виховання, яке проводилося в інституті, залишило значний слід у розвитку освітньої системи регіону. Вирощуючи нове покоління вчителів, інститут сприяв формуванню наукового світогляду, який вплинув на подальший розвиток освіти та виховання в Україні. Загалом, атеїстичне виховання в ТІУКВу період з початку 1960-х – до середини 1980-х рр. стало важливою складовою радянської освітньої системи, що прагнула сформуванню матеріалістичний світогляд у молодого покоління. Внесок інституту в підготовку педагогічних кадрів, спрямованих на впровадження атеїстичних цінностей у навчальний процес, створив основу для подальших змін в освітньому середовищі України.

Література

1. Левенець О.М. Формування атеїстичного світогляду учнів сільських шкіл Волинської області в середині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 140(1). С. 58–64.
2. Сергієнко В. Українське суспільство між наступом атеїзму і релігійним повсякденням (друга половина 1940-х – початок 1960-х рр.). *Історична пам'ять*. 2020. № 1(42). С. 134–140.
3. Тимошик С. Рілігійне виховання як історико-педагогічний феномен. *Педагогічний альманах: збірник праць молодих науковців*. 2012. Вип.1. С. 278–285.
4. Шліхта Н.В. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в Українській РСР наприкінці 50-х на початку 60-х років. *Наукові записки НаУКМА*. 1999. Т. 14: Історія. С. 80–87.
5. Мартинів М.А. Особливості кадрової політики радянської влади у системі перепідготовки учительських кадрів у Тернопільській області в повоєнний період. *П'ять Геретівські читання: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Тернопіль: ТОКІППО, 2021. С. 167–170.
6. Мартинів М.А. Ідеологічна складова навчально-виховної діяльності Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів 1945 – 1950 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2023. Том 34 (73) № 2, С. 63–70.
7. Мартинів М.А. Вплив партійності на формування кадрового потенціалу Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів (1961–1968 рр.). Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід. *Збірник тез VI Міжнародної науково-практичної конференції, (Тернопіль, 17–18 травня 2024 р.)*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2024. С. 183–188.
8. Держархів Тернопільської області. Ф. 2062. Оп.1. Спр.148. Арк. 69.
9. Держархів Тернопільської області. Ф. 2062. Оп.1. Спр.559. Арк. 135.
10. Держархів Тернопільської області. Ф. 2062. Оп.1. Спр. 571. Арк. 43.
11. Держархів Тернопільської області. Ф. 2062. Оп.1. Спр. 625. Арк. 39.

References

1. Levenets, O. M. (2019). Formuvannia ateistychnoho svitohliadu uchniv silskykh shkil Volynskoi oblasti v seredyni 60-kh – pershii polovyni 80-kh rr. KhKh st. [The Formation of the Atheistic Worldview of Rural School Students in the Volyn Region in the Mid-1960s – First Half of the 1980s.]. *Hileia: naukovyi visnyk*. Vyp. 140(1). S. 58–64 [in Ukrainian].
2. Serhiienko, V. (2020). Ukrainke suspilstvo mizh nastupom ateizmu i relihiinym povsiakdenniam (druha polovyna 1940-kh – pochatok 1960-kh rr.). [Ukrainian society between the onslaught of atheism and religious everyday life (second half of the 1940s – early 1960s).]. *Istorychna pamiat*. № 1 (42). S. 134–140 [in Ukrainian].
3. Tymoshyk, S. (2012). Riliihine vykhovannia yak istoryko-pedahohichnyi fenomen. [Religious education as a historical and pedagogical phenomenon.]. *Pedahohichnyi almanakh: zbirnyk prats molodykh naukovtsiv*. 2012. Vyp.1. S. 278–285 [in Ukrainian].
4. Shlikhta, N. V. (1999). Osnovni formy i metody ateistychnoi propahandy v Ukrainskii RSR naprykintsi 50-kh na pochatku 60-kh rokiv. [The main forms and methods of atheist propaganda in the Ukrainian SSR in the late 50s and early 60s.]. *Naukovi zapysky NaUKMA*. 1999. T. 14: Istoriiia. S. 80–87 [in Ukrainian].
5. Martyniv, M. A. (2024). Vplyv partiinosti na formuvannia kadrovoho potentsialu Ternopil'skoho instytutu udoskonalennia kvalifikatsii vchyteliv (1961–1968 rr.). [The Influence of Party Affiliation on

the Formation of the Personnel Potential of the Ternopil Institute for Advanced Training of Teachers (1961–1968).]. Tsinnisni oriientyry v suchasnomu sviti: teoretychnyi analiz ta praktychnyi dosvid. Zbirnyk tez VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, (Ternopil, 17–18 travnia 2024 r.). Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka, S. 183–188 [in Ukrainian].

6. Martyniv, M. A. (2021). Osoblyvosti kadrovoi polityky radianskoi vlady u systemi perepidhotovky uchytelskykh kadriv u Ternopilskii oblasti v povoiennyi period. [Features of the personnel policy of the Soviet government in the system of retraining of teachers in the system of retraining of teachers in the Ternopil region in the post-war period.]. Piaty Geretivski chytannia: zb. materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Ternopil: TOKIPPO, S. 167–170 [in Ukrainian].

7. Martyniv, M. A. (2023). Ideolohichna skladova navchalno-vykhovnoi diialnosti Ternopilskoho instytutu udoskonalennia kvalifikatsii vchyteliv 1945 – 1950 rr. [The ideological component of the educational activities of the Ternopil Institute for Advanced Training of Teachers in 1945–1950.]. Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky. Tom 34 (73) № 2, S. 63–70 [in Ukrainian].

8. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [Derzharkhiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr.148. Ark. 69.

9. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [Derzharkhiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 559. Ark. 135.

10. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [Derzharkhiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 571. Ark. 43.

11. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti [Derzharkhiv of the Ternopil region] F. 2062. Op. 1. Spr. 625. Ark. 39.